

Т. Д. Дем'янчуккандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри теорії та історії держави і права
Національної академії внутрішніх справ

ПРАВОВІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ

У статті розкриваються ідеологічні основи та правові засади становлення та розвитку радянської кримінально-виконавчої системи. В плані домінування правових ідеологем, можна виокремити два періоди: 1) 1920–1950-ті роки – домінування виправно-трудового підходу; 2) 1960–1980-ті роки – становлення класичного пенітенціарного підходу до системи виконання покарань. Одночасно, в історичному контексті та з огляду на характер норм права, що регулювали кримінально-виконавчу систему виокремлюються три етапи впродовж яких відбувалося становлення кримінально-виконавчої системи. Аргументовано, що до системи виконання покарань радянської доби доцільно використовувати поняття «кримінально-виконавча система», яка до 1960-х рр. мала виразний виправно-трудова характер. Окрім того, з прийняттям Виправно-трудового кодексу 1925 р. було затверджено абсолютно новий принцип виправно-трудова права який полягав у відмові від тюрем (класичний тип місць відбування покарань) й розвиток мережі трудових колоній та виправно-трудова таборів. Самозабезпечення виправних установ свідчило про те, що в них домінував виправно-трудова підхід. Останній показав не тільки ідеологічну важливість й можливість контролювати осіб, що відбували покарання, а й практичний результат. Як наслідок, впродовж 1920–1930-х років в умовах активізації політики індустріалізації праця в'язнів стала затребуваною. Характерною рисою радянської кримінально-виконавчої системи стало чітке планування обсягу осіб, які підлягали під вищу міру покарання – розстріл. Серед усіх радянських республік, саме в УРСР були чи не найвищі показники кількості осіб, яким виносили вищу міру покарання. Одночасно, тогочасні норми права мали позитивні моменти, зокрема процедуру прокурорського нагляду за діяльністю виправно-трудова таборів у системі ГУЛАГу. Однак, на практиці така форма контролю з боку прокуратури зводилася до слідкування за недопущенням процедури дострокового звільнення осіб, що відбували покарання.

Ключові слова: кримінально-виконавча система, ГУЛАГ, виправно-трудова табори, права людини, прокурорський нагляд.

Постановка проблеми. Система виконання покарань, яка сформувалася в радянську епоху, зберігала свій вплив на кримінально-виконавчу систему України й в перші роки незалежності. Окремі рудименти цієї системи спостерігаються і в наші дні. З іншого боку, саме радянська епоха стала часом зловживань і порушень прав людини, в тому числі й прав осіб, що відбували покарання. Як наслідок аналіз ідеологічних та правових засад становлення і розвитку кримінально-виконавчої системи радянської доби, дозволить об'єктивно охарактеризувати не тільки правову систему УРСР, а й оцінити масштаби злочинів влади по відношенню до мирного населення. Кваліфікувати радянську правову систему як тоталітарну не достатньо, доцільно вказати на те в який спосіб і з якою метою зако-

нодавці після 1919 року заклали виправно-трудова норму системи виконання покарань, цілковито нехтуючи при цьому правами людини.

З огляду на зазначене, науково актуальним видається вивчення правових засад становлення радянської кримінально-виконавчої системи, в тому числі й ідеолого-правових передумов формування її виправно-трудова характеру, а також причин масових репресій проти осіб, що відбували покарання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зауважити, що найбільше уваги кримінально-виконавчій системі радянської доби приділяють дослідники кримінального права, які власне досліджують еволюцію кримінального і кримінально-процесуального права. Однак, впродовж останнього десятиліття зацікавленість

розвитком пенітенціарних установ і системи виконання покарань УРСР проявляють історички права. В цьому контексті вартими уваги є дисертаційні дослідження А. Осауленка [5], В. Россіхіна [9], О. Шкута [11] у яких подається як трактування змісту поняття кримінально-виконавча система, так і висвітлюються історико-правові умови розвитку цієї системи після встановлення радянської влади в Україні. Окрему увагу дослідників викликає також ГУЛАГ, як своєрідний символ тоталітаризму й установа, що впродовж кількох десятиліть відповідала за реалізацію процедури виконання покарань через виправно-трудоий підхід.

Загалом, методологічною основою нашого дослідження стали праці І. Іванькова, І. Малиновського, А. Осауленка, М. Паше-Озерського, М. Пузирьова, В. Россіхіна, О. Шкута та ін.

Мета статті – полягає у визначенні ідеологічних основ та правових засад становлення радянської кримінально-виконавчої системи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Процес становлення кримінально-виконавчої системи періоду УРСР відбувалося в кілька етапів. В загальному можна виокремити два періоди: 1) 1920–1950-ті роки – домінування виправно-трудоого підходу; 2) 1960–1980-ті роки – становлення класичного пенітенціарного підходу до системи виконання покарань. Одночасно, в історичному контексті та з огляду на характер норм права, що регулювали кримінально-виконавчу систему доцільно виокремити три етапи впродовж яких відбувалося становлення кримінально-виконавчої системи. Так, перший етап, який мав місце впродовж 1919–1925 років можна визначити, як «етап становлення й організаційного оформлення». Початком цього етапу можна вважати прийняту в квітні 1919 року постанову Народного комісаріату юстиції України «Про ліквідацію всіх відділів колишнього Міністерства юстиції». Одночасно, саме в цей час на загальносоюзному рівні було прийнято ряд нормативних актів, що впроваджували виправно-трудоий підхід в системі виконання покарань. Характерно, що ідеологи більшовизму одразу вказали на каральний характер кримінального законодавства, а з огляду на те, що терор і репресії стали класичними способами не тільки боротьби з внутрішньою опозицією, як і з населенням, що не підтримувало або не розуміло радянської політики, кримінально-виконавча система формувалася, як репресивний орган. У січні

1918 р. було видано постанову «Про тюремні робочі команди», якою передбачалося формування з ув'язнених осіб «робочих команд», які мали виконувати роботу на рівні з чорноробами. Характерно, що постанова передбачала виплату ув'язненим заробітної плати за виконану роботу, але третина з неї йшла у фонд самої колонії [1, с. 15].

Важливе ідеологічне значення в плані становлення кримінально-виконавчої системи мала Постанова РНК від 5 вересня 1918 р. Про «червоний терор», у якій саме терор проти населення і противників влади визнавався об'єктивним, закономірно-логічним і обґрунтованим засобом впливу [1, с. 17]. Такий підхід був закономірним і цілком оправдовував тоталітарний характер радянської влади. Більше того, в умовах відсутності судової системи, виконання покарань нічим не регламентувалося, як наслідок мала місце позасудова практика, коли кримінальна політика покладалася на державні органи влади, а не спеціалізовані інституції. Можна констатувати, що впродовж перших років становлення радянської влади і в час коли відповідальними за реалізацію кримінально-виконавчої політики був Народний комісаріат внутрішніх справ, було сформовано мережу виправних таборів, яка не вимагала державного забезпечення. Прикладом в цьому плані може слугувати Постанова РНК СРСР «Про організацію Соловецького табору виправних робіт особливого значення» від 13 жовтня 1923 р. вказувалося, що керівництво табору повинно було «... негайно приступити до організації праці ув'язнених при використанні сільськогосподарських, рибних, лісових та ін. промислів та підприємств, звільнивши їх від сплати державних та місцевих податків і зборів» [1, с. 32]. Звільнення трудово-виправних таборів від сплати податків робило їх фінансово незалежними і як наслідок сприяло самозабезпеченню.

Самозабезпечення виправних установ свідчило про те, що в них домінував виправно-трудоий підхід. Останній показав не тільки ідеологічну важливість й можливість контролювати осіб, що відбували покарання, а й практичний результат. Як наслідок, впродовж 1920-1930-х років в умовах активізації політики індустріалізації праця в'язнів стала затребуваною. Ідеологічно країна потребувала людських ресурсів для розвитку промисловості та військово-промислового комплексу, що в свою чергу позначилося на характері пенітенціарної політики та домінування концепції, що

тільки праця на користь держави є найефективнішим способом відбування покарання, в тому числі й для осіб, яких визнавали «класовими ворогами».

Процес становлення й ідеологічні засади радянської кримінально-виконавчої системи чітко визначив В. Россіхін. Дослідник, зокрема зауважив, що «діяльність пенітенціарних установ радянської держави України мала відповідати першочерговим заходам політико-правової, економічної, суспільно-ідеологічної політики, яку провадило її керівництво» [9, с. 16]. Окрім того, вчений аргументує, що саме виправно-трудова підхід і залучення ув'язнених до праці, вважалося основним способом виправлення злочинців [9, с. 16]. Як наслідок, така політика призвела до поширення виправно-трудова права й затвердження в серпні 1924 р. Проекту «Пенітенціарного кодексу УСРР» [10, с. 228–277], а 23 жовтня 1925 р. прийнято Виправно-трудова кодекс УСРР, яким впорядковано систему місць позбавлення волі [9, с. 30]. Характерно, що радянська влада здійснювала чіткий поділ на виправні заклади для дорослих та неповнолітніх, що можна вважати певним позитивом з соціальної точки зору.

Власне прийняття Виправно-трудова кодексу і утвердження виправно-трудова характеру системи виконання покарань призвело до певного дискусійного моменту в середовищі вчених. Згадуваний нами В. Россіхін, по відношенню до радянської системи виконання покарань застосовує звичний термін «пенітенціарна система», натомість М. Пузирьов, зауважує, саме поняття «пенітенціарний» не відповідало практичному та ідеологічному наповненню системи покарань радянської держави [8, с. 37–38]. Основним аргументом на користь останньої думки є саме утвердження виправно-трудова підходу, що власне був чи не єдиним способом виправлення ув'язнених осіб. Власне на понятійному рівні було вказано, що основним завданням системи виконання покарань є виправлення засуджених, а основним інструментом такого виправлення виступає фізична праця.

На нашу думку, до системи виконання покарань радянської доби доцільно використовувати поняття «кримінально-виконавча система», яка до 1960-х рр. мала виразний виправно-трудова характер. Окрім того, з прийняттям Виправно-трудова кодексу 1925 р. було затверджено абсолютно новий принцип виправно-трудова права який полягав у відмові від тюрем (класич-

ний тип місць відбування покарань) й розвиток мережі трудових колоній. Загалом передбачалися наступні види виправно-трудова установ: 1) будинки попереднього ув'язнення; 2) будинки примусових робіт; 3) перехідні трудові будинки; 4) трудові колонії; 5) установи для хворих в'язнів (лікарні, трудові реформаторії для неповнолітніх); 6) ізолятори спеціального призначення. Законом передбачалося, що першочергова мета використання праці ув'язнених обумовлювалася потребою утримання самих установ у яких вони відбували покарання, однак на практиці праця осіб, що відбували покарання була ненормованою і супроводжувалася масовим порушенням прав в'язнів. Радянські законодавці взагалі не приділяли увагу обґрунтуванню виправно-трудова підходу, адже праця в'язнів розцінювався як закономірний процес і з правової точки зору регулювався трудовим законодавством.

Варто також акцентувати увагу видам трудових зобов'язань, що виконували ув'язнені. Загалом, роботи в'язнів поділялися на внутрішні та зовнішні. Перші виконувалися в межах колонії й мали винятково господарський характер. Натомість зовнішні – ті, що виконувалися поза межами утримання – валка лісу, будівництво колій, добування корисних копалин, тощо [4, с. 121–123]. Варто деталізувати, що так звані, внутрішні роботи домінували в межах виправно-трудова колоній, а «зовнішні» – у виправно-трудова таборах. Останні власне і склали основу системи, що об'єднувалася довкола ГУЛАГу (з прийняттям 11 липня 1929 р. постанови «Про використання праці кримінально-ув'язнених» було узаконено фізичну працю ув'язнених осіб й створено окремий орган для координації цих заходів). Мала місце також і республіканська специфіка. У виправно-трудова установах, що функціонували на території УРСР, як зауважує дослідник радянської пенітенціарної системи М.Паше-Озерський, праця в'язнів використовувалася винятково для задоволення господарських потреб самої колонії, натомість примусова праця мала місце тільки у виправно-трудова таборах Далекого Сходу [6, с. 105]. Ці зауваження тільки підкреслюють відмінність між двома типами виправно-трудова установ, що існували в рамках кримінально-виправної системи – колонії та табори. Це породжувало певну суперечність, яка поглиблювалася й тим, що виправно-трудова колонії підпорядковувалися Народному комісаріату юстиції, а виправно-трудова табори – Народному комісаріату внутрішніх справ.

Радянське законодавство, ще регулювало діяльність виправно-трудова норм містило неоднозначні норми. Так, Постанова РНК СРСР «Про утвердження положення про виправно-трудова табір» від 7 квітня 1930 р. вводило процедуру прокурорського нагляду за діяльністю місць відбування покарань. Так, ст. 52 цієї постанови передбачала, що процедура прокурорського нагляду за виправно-трудова таборами покладається на прокуратуру республіки на території якої функціонує такий табір [1, с. 77]. З огляду на те, що абсолютна більшість подібних установ функціонувала на території Росії, відповідальною за дотримання законності й прав ув'язнених покладалася на органи прокуратури РСФРР, не доцільно говорити про об'єктивне ставлення до всіх осіб, що відбували покарання, особливо до українців, яких відправляли до виправно-трудова таборів за політичні злочини. Одночасно, можна говорити, що сама процедура прокурорського нагляду була відкритою, зокрема передбачалося, що прокурори мають право:

- «1) відвідувати табори у будь-який час дня та ночі;
- 2) безпосередньо опитувати ув'язнених та приймати від них скарги;
- 3) спостерігати за дотриманням у виправно-трудова таборах усіх правил...;
- 4) робити пропозиції адміністрації щодо негайного усунення виявлених недоліків;
- 5) припиняти виконання постанов адміністрації, що порушують стан речей;
- 6) призупиняти виконання неправильних постанов про дострокове звільнення» [1, с. 77].

Серед усіх названих обов'язків прокурорів найчастіше увага приділялася саме призупиненню рішень стосовно дострокового звільнення осіб, що відбували покарання. Це закономірно з огляду на відсутність правової доктрини захисту прав людини в СРСР, а також контролем з боку влади насамперед за політичними злочинцями і так званими «ворогами народу».

У 1930-х рр. в умовах утвердження надзвичайного законодавства й зокрема прийняття низки правок до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів, Виправно-трудова кодекс 1925 р. втратив юридичну силу й до прийняття Виправно-трудова кодексу УРСР 1970 р., вся робота органів виконання покарань «регламентувалась загальносоюзними та республіканськими відомчими нормативно-правовими актами [2, с. 150].

Прикладом надзвичайного законодавства можна вважати наказ НКВС СРСР № 00447

«Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» встановлено кількісні показники репресованих осіб першої та другої категорій у кожній союзній республіці. Власне до першої категорії відносили осіб, які підлягали вищій мірі покарання (розстріл), й судовий процес по відношенню до них відбувався у так званих «трійках». До другої категорії відносилися особи, які мали відбувати покарання у термін від 8 до 10 років [1, с. 104]. Так, для УРСР було визначено план у 7800 осіб, які підпадали під першу категорію покарання та 20300 осіб, що підпадали під другу категорію покарання [1, с. 106]. Показово, що це були плани тільки на сім областей УРСР і вони були найвищими серед інших регіонів. Більшими були плани тільки стосовно Ленінградської та Московської областей, де до першої категорії покарання, тобто до розстрілу було приписано 4000 та 5000 відповідно, а до другої категорії – 10000 та 30000 осіб. Окремо було прописано необхідність присудження до розстрілу 10000 осіб, що відбували покарання у системі таборів НКВС [1, с. 106].

Стосовно мережі трудово-виправних таборів і системи ГУЛАГу, то вони функціонували до межі 1950–1960-х рр. В умовах лібералізації суспільних відносин, відбулася й відмова від виправно-трудова таборів, які акумулювалися в межах ГУЛАГу. Аргументом влади в цьому процесі було те, що виправно-трудова табори «нездатні виконати завдання виправлення та перевиховання засуджених» [11, с. 152]. У 1958 р. затверджено загальносоюзне Положення про виправно-трудова колонії та тюрми [7], яке закріплювало правовий статус виправно-трудова колоній, а виправно-трудова табори або ліквідувалися або реорганізовувалися у колонії. У січні 1960 р. ліквідовано союзне МВС й розпочато роботу зі створення республіканської системи управління місцями позбавлення волі й створення єдиного республіканського управління виправно-трудова установ [11, с. 152–153]. Як наслідок, 26 липня 1961 р. видано «Положення про виправно-трудова колонії і тюрми МВС Української РСР» яким було затверджено класичний пенітенціарний характер кримінально-виконавчої системи у складі чотирьох типів виправно-трудова установ – колонії загального, посиленого, суворого та особливого режимів [3]. Ліквідація ГУЛАГу стала початком нового, третього етапу функціонування кримінально-виконавчої системи, яка залишалася чинною до моменту розпаду союзної держави, а окремі її норми реалізовувалися і в українському законодавстві 1990-х рр.

Висновки. Таким чином, кваліфікуючи радянську систему права як тоталітарну, одним із ключових інструментів впливу на суспільство була кримінально-виконавча система. Процес її становлення і розвитку можна виокремити кілька етапів та характерних особливостей, ключовим з яких є домінування виправно-трудового підходу в 1920-1950-х рр. і перехід до класичної пенітенціарної системи з початку 1960-х рр. Одночасно, навіть в умовах лібералізації суспільних відносин, декларування процедури прокурорського нагляду за діяльністю виправно-трудокових таборів, праця осіб, що відбули покарання не обмежувалася й не регламентувалася, фізичний тиск, відсутність побутових та санітарних умов стало традиційним. Характерною рисою радянської кримінально-виконавчої системи стало чітке планування обсягу осіб, які підлягали під вищу міру покарання – розстріл. Серед усіх радянських республік, саме в УРСР були чи не найвищі показники кількості осіб, яким виносили вищу міру покарання. Це свідчило про активність національного руху, несприйняття радянської ідеології та правової дійсності.

Список використаної літератури:

1. ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1917–1960/Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. М.: МФД, 2000. (Серия «Россия. XX век. Документы»). 888 с.
2. Іваньков І., Чайковський А. Історико-правовий аналіз діяльності органів і установ виконання покарань на території України (кінець XIX – середина XX сторіччя) : монографія / ред.: І. Г. Богатирьов. Бровари, 2010. 207 с.
3. Історичний розвиток пенітенціарної системи України. *Державний департамент України з питань виконання покарань*. URL: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=45
4. Малиновський І. О. Радянські поправчо-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами / за редакцією та від редактора В. О. Попелюшка. Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. 306 с.
5. Осауленко А. О. Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.). : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2020. 483 с.
6. Паше-Озерський Н. Н. Исправительно-трудова кодекс УССР. Текст и постатейный комментарий. С предисловием С. М. Канарского. Харьков, 1928. 192 с.
7. Положення об ІТК и тюрмах МВД СССР : Приказ МВД СССР № 990 с объявлением от 15 декабря 1958 г. № 51. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009165>.
8. Пузирьов М. С. Реалізація виправними колоніями принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк : монографія / за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Г. Богатирьова. Київ : Дакор, 2014. 300 с.
9. Россіхін В. В. Роль та місце пенітенціарних установ в радянській моделі державності України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 40 с.
10. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упоряд. Г. О. Радов, І. І. Резник. Київ : Говард прес, 1999. Т. 2. Ч. 1. 456 с.
11. Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України : дис. ... д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2018. 482 с.

Demianchuk T. D. Legal and ideological basis of the establishment of the soviet criminal and executive system

The article reveals the ideological foundations and legal foundations of the formation and development of the Soviet criminal-executive system. In terms of the dominance of legal ideologues, two periods can be distinguished: 1) 1920-1950s – the dominance of the correctional labor approach; 2) 1960-1980s – the formation of the classic penitentiary approach to the system of execution of punishments. At the same time, in the historical context and taking into account the nature of the legal norms that regulated the criminal enforcement system, three stages during which the formation of the criminal enforcement system took place are distinguished. It is argued that it is appropriate to use the term «criminal-executive system» for the system of execution of punishments of the Soviet era, which until the 1960s had a distinct correctional and labor character. In addition, with the adoption of the Correctional and Labor Code of 1925, a completely new principle of correctional and labor law was approved, which consisted in the rejection of prisons (the classic type of places of punishment) and the development of a network of labor colonies and correctional labor camps. The self-sufficiency of correctional institutions indicated that they were dominated by the correctional labor approach. The latter showed not only the ideological importance and the possibility of controlling the persons serving the sentence, but also the practical result. As a result, during the 1920s and 1930s, in the conditions of the intensification of the industrialization policy, the labor of prisoners became in demand. A characteristic feature of the Soviet criminal

enforcement system was a clear planning of the number of persons who were subject to the highest degree of punishment – execution. Among all the Soviet republics, the Ukrainian SSR had almost the highest number of persons who were sentenced to a higher degree of punishment. At the same time, the legal norms of the time had positive points, in particular the procedure of prosecutorial supervision over the activities of correctional labor camps in the Gulag system. However, in practice, this form of control by the prosecutor's office was reduced to monitoring the prevention of the procedure for early release of persons serving a sentence.

Key words: *criminal-executive system, Gulag, correctional labor camps, human rights, prosecutor's supervision.*